

بررسی ویژگی‌های تزیینی قرآن‌های مترجم خطی موجود در موزه قرآن آستان قدس رضوی

ابوالفضل صادقپور فیروزآباد* مریم خلیلزاده مقدم**

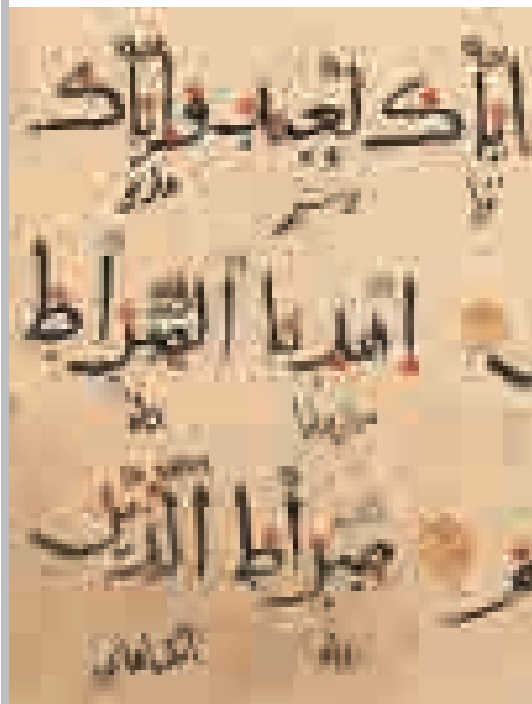
چکیده

موزه قرآن آستان قدس رضوی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین موزه‌های جهان در زمینه نسخه‌های خطی قرآنی و از جمله موزه‌هایی است که آثار مهم و با ارزشی چون نسخه‌های خطی قرآن از سده‌های اولیه اسلام تا دوران اخیر در آن نگهداری می‌شود. ویژگی برخی از این نسخه‌ها، به جهت دارا بودن جنبه‌های بصری، تزیینی و آن که جزو اولین قرآن‌های مترجم می‌باشد، امر ارزش هنری زیادی برخوردار است. همچنین قرآن‌های مترجم خطی موجود در این موزه که به زبان‌های مختلفی ترجمه شده‌اند، اهمیت بسیاری داشته و نیز به‌لحاظ انواع تزیینات به‌کاررفته در این قرآن‌ها، می‌تواند در بررسی‌های پژوهشی نسخه‌های خطی قرآنی مترجم بسیار مهم به شمار آید.

هدف این پژوهش یافتن ویژگی‌های بصری، نوع خطوط، ترجمه نگارشی رسم‌الخط زبان‌های رایج و بررسی تزیینات به‌کاررفته در تزیین نسخه‌های خطی قرآن‌های مترجم در قرون پنجم و ششم هـ. ق / یازدهم و دوازدهم م، موجود در موزه قرآن آستان قدس رضوی است و نتیجه بررسی آن‌ها می‌تواند زمینه مناسبی جهت معرفی این نسخه‌های قرآنی خطی منحصر به فرد به شمار آید.

روش این تحقیق به‌صورت توصیفی - تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی است.

واژگان کلیدی: قرآن‌های مترجم، موزه قرآن آستان قدس رضوی، تذهیب، کتاب‌آرایی، خوش‌نویسی

* کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر دانشگاه شاهد، تهران

** کارشناس ارشد فلسفه هنر، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران

abolfazl.sadegpour@yahoo.com

khalizade.maryam@yahoo.com

از نظر نوع خطوط، ترجمه، تزیینات، ریتم و... چگونه بوده است؟

۲. تذهیب، کتاب آرای و تزیین قرآن‌های مترجم خطی دارای چه ویژگی‌هایی است؟

مختصری درباره قرآن‌های مترجم

قرآن کریم از جمله کتاب‌هایی است که بر آن تفاسیر زیادی نوشته شده و به زبان‌های مختلف دنیا ترجمه شده و هنرمندان خوش‌نویس، تذهیب‌کار و جلدساز در اعصار و قرون مختلف سعی کرده‌اند تا همه بضاعت و ارادت خود را در تزیین آن به‌کار ببرند. ترجمه قرآن به زبان‌های دیگر اثر همان صدر اسلام سابقه کهن داشته و شواهد تاریخی حاکی از آن است که ترجمه قرآن در زمان حیات رسول اکرم (ص) آغاز شد از جمله هنگامی که بعضی از ایرانیان اثر سلمان فارسی (صحابه پیامبر) خواستند تا سوره فاتحه‌الکتاب را به زبان فارسی ترجمه کند و پیامبر (ص) موافقت فرمود. همچنین نامه‌های پیامبر اکرم (ص) به پادشاهان کشورهای دیگر از جمله نجاشی پادشاه حبشه، مقوقس حاکم مصر، هرقل امپراتور روم و کسری (خسرو) شاه ایران توسط سفیران پیامبر به زبان‌های آن بلاد ترجمه می‌شده است (ابن سعد، ۱۴۱۷ ه.ق، ۶۸).

موضوع ترجمه قرآن، از زمانی که اسلام مورد پذیرش مسلمانان غیر عرب واقع گردید، مطرح شد و این بحث بین عالمان و دانشمندان اسلامی، مخالفان و موافقانی پیدا کرد. بعضی حکم به تحریم ترجمه قرآن دادند و در مقابل، گروهی دیگر از عالمان، ترجمه قرآن را جایز دانستند (سلماسی زاده، ۱۳۴۲، ۱۶). در عهد سلطان منصور بن نوح سامانی (۳۵۵-۳۶۶ ه.ق) و با دستور او، کاتبان ماوراءالنهر همه قرآن را به فارسی ترجمه کردند که این ترجمه در قالب ترجمه تفسیر «محمد بن جریر طبری» - که از بغداد برای سلطان فرستاده بود - به انجام رسید، همچنین در مقدمه ترجمه تفسیر طبری آمده است که از علما و فقهای ماوراءالنهر پرسیده شده: «آیا می‌شود کلام آسمانی را به زبان فارسی (دری) برگردانید؟» آنان همگی فتوا دادند که: «برای فهم معانی قرآن و درک احکام دین اسلام منع شرعی ندارد» (معرفت، ۱۳۷۷، ۱۹۷).

در سیر ترجمه قرآن به زبان‌های مختلف، زبان‌های ایرانی از اهمیت و جایگاه والایی برخوردارند. زبان‌های ایرانی یکی از شاخه‌های زبان‌های هند و ایرانی و از خانواده بزرگ زبان‌های هند و اروپایی هستند. زبان‌های ایرانی یک ریشه مشترک باستانی دارد و به گویش‌های مختلف و هر گویش به لهجه‌های مختلف استعمال می‌شود. این زبان‌ها از آرامی باستان بسیار وام گرفته است. بعضی از گویش‌های زبان ایرانی به‌خاطر تفاوت‌های ظاهری در نحوه استفاده از عبارات و ترکیب‌ها، امروزه خود به‌عنوان یک زبان نام

با ظهور کلام وحی، هنر کتابت قرآن، در قرون اولیه هجری قمری آغاز و به‌عزت ارزش و اهمیت موضوع فوق، این هنر در میان دیگر هنرهای اسلامی از جایگاه والایی برخوردار گردید و جزو متعالی‌ترین و شریف‌ترین هنرها نزد مسلمانان به شمار می‌آمد. کتابت قرآن در دوران اسلامی معنای گسترده‌ای دارد و تنها معطوف به هنر خط و خوش‌نویسی نمی‌باشد، بلکه مجموعه‌ای از هنرها شامل خط و خوش‌نویسی، تزیین، تذهیب و رنگ، کاغذ، صحافی و تجلید، ترجمه و... است.

از طرفی نیز کلام وحی از جمله کتبی است که تا کنون تفاسیر فراوانی بر آن نوشته، به زبان‌های مختلف ترجمه شده و در نهایت عرصه مقدسی برای دانشمندان و هنرمندی هنرمندان تذهیب‌کار و خوش‌نویس و جلدساز در اعصار و قرون مختلف بوده است. کتابخانه آستان قدس رضوی نیز با دارا بودن حدود پانزده هزار قرآن و جزوه، مجموعه فوق‌العاده نفیسی اثر دوره‌های مختلف تاریخی و ترجمه شده به زبان‌های فارسی کهن و میانه، ترکی جغتایی، ماوراءالنهری و اردو بزرگ‌ترین پشتوانه فکری و علمی و فرهنگی و هنری دانشمندان و پژوهشگران می‌باشد. کتابت قرآن در هر دوره از ویژگی‌ها و اصول خاصی برخوردار است. در این میان قرآن‌های مترجم مربوط به سده‌های ۵ و ۶ ه.ق / ۱۱ و ۱۲ م. در کنار ارزش بالای هنری و نسخه‌شناسی به‌خاطر اولین نمونه قرآن‌های مترجم در جهان که اکنون در موزه قرآن آستان قدس رضوی می‌باشد و نیز به‌دلیل نوع تزیینات و نقوش به‌کاررفته در آن‌ها جزو بی‌نظیرترین و نفیس‌ترین قرآن‌ها در هنر دوره اسلامی به شمار می‌آیند، که دارای اصول زیبایی‌شناسی منحصر به فردی می‌باشند.

این مقاله سعی دارد تا به بررسی ویژگی‌های تزیینی و بصری شش قرآن ترجمه شده به زبان پارسی کهن به شماره ۱۷۷۱ و کتابت قرن پنجم ه.ق، قرآن ترجمه شده به زبان فارسی دری به شماره ۴۶۴۰ و کتابت قرن پنجم ه.ق، قرآن ترجمه شده به زبان اردو به شماره ۲۷۵۲ و کتابت قرن پنجم ه.ق، قرآن ترجمه شده به زبان فارسی به شماره ۶۶۱ و کتابت قرن ششم ه.ق و قرآن ترجمه شده به زبان ترکی کهن به شماره ۲۲۲۹ با تاریخ کتابت قرن ششم ه.ق بپردازد. تحقیق و پژوهش درخصوص هر کدام اثر قرآن‌ها به‌لحاظ توصیفی ویژگی‌های بصری، نوع خط و تذهیب، شیوه کتابت و تزیین، کاتب، مذهب و واقف آن‌ها می‌تواند گوشه‌ای از تاریخ هنر و تمدن ایران و اسلام را روشن سازد. دستاوردهای این مقاله برپایه مطالعات نمونه‌ای و آماری است که از میان نسخه‌های خطی مترجم مختلف به دست آمده است.

سؤالات قابل طرح و بررسی در این مقاله عبارت‌اند از:

۱. ویژگی‌های بصری قرآن‌های سده ۵ و ۶ ه.ق / ۱۱ و ۱۲ م.

۱۳۴۷، ۴۵). همچنین در قرآن‌های این قرون به جای و سرق پوستی، از کاغذ استفاده شد و قطع قائمه مستطیلی کتاب به تدریج جای شکل افقی قدیمی (قرون دوم و سوم هـ.ق) را گرفت (همان، ۴۶).

از قرن ششم تزیین و تذهیب قرآن‌ها، با روشی که در دوره‌های قبل به کار می‌رفت فاصله گرفت. تزیینات از سادگی خارج شد و نقوش هندسی جای خود را به طرح‌های شاخ و برگ دار اسلیمی دادند (بیانی، ۱۳۵۳، ۱۶).

ویژگی تذهیب‌های سده ۵ و ۶ هـ.ق، این است که در یک صفحه سرلوحه دیده می‌شود و طراحی سرلوحه‌ها متنوع است و در بعضی اثر موارد تزیینی که صورت گرفته، خرمنینه متن را تشکیل می‌دهد و شامل نوشته‌هایی درون شمشه‌ها و اشکال هندسی است. نقش جدیدی که در این دوره بیان شده و از آن به بعد هم ادامه پیدا می‌کند، شامل هاله‌ای است که در واقع دورگیری حروف و علائم با رنگ طلایی یا لوان هستند. در خارج این هاله، صفحه با نقوش اسلیمی پر شده است، به طوری که نوشته برجسته‌تر از زمینه تزیین شده جلوه می‌نماید (تصویر ۹) (پاک سرشت، ۱۳۷۹، ۴۳۲).

تقسیم‌بندی سه بخشی خرمنینه در سرتاسر این دوره ادامه یافت. گاهی عنوان در درون یک کادر مستطیلی کشیده جای گرفت که مربع‌هایی در زوایا داشت و انواع متعدّد و مرغوبی از این شکل در سده‌های بعد رونق گرفت (تصویر ۲). گاهی هم عنوان فصل‌ها در دو صفحه متقابل کشیده می‌شد و یا آن بخش از عنوان که وجه فرعی داشت، در مرجع مجزایی در خارج از حاشیه تحتانی خود سرفصل نوشته می‌شد. مذهبان سده پنجم هـ.ق و ادوار بعد، تزیین سر فصل را در آخرین کلمه و یا کلمات فصل قبل رنگ آمیزی انجام می‌دادند. همچنین نقاط گرد بزرگ که نشانه‌ای از پایان هر آیه بود، گاهی در بالای چهار چوب مرزی صفحه جایگزین می‌شد (پوپ، ۱۳۷۸، ۲۳۸).

قرآن شماره ۱۷۷۱

ترجمه این قرآن بسیار نفیس، به پارسی کهن و به زبان بسیار پخته و دلکش مربوط به سده چهارم هـ.ق/۱۰م. و با مختصات دستوری و لغوی سده پنجم هـ.ق/۱۱م. و در بعضی موارد با رسم الخط باستانی انجام شده است (بهار، ۱۳۸۰، ۳۷۶).

محل کتابت این نسخه خراسان و تاریخ کتابت نسخه احتمالاً سده پنجم هـ.ق/۱۱م. است. خط کتابت متن و ترجمه، هر دو، نسخ است که توسط کاتبی نامعلوم کتابت شده است. در ظهر برگ اول نسخه، سر تا پای صفحه دارای گره بندی به زر و دورگیری (تحریر) مشکی (اصطلاحی در هنر تذهیب است که به خط سیاه یا رنگی که بر دور خط نوشته یا نقش و یا خطی بر دو طرف جدول طلایی مشکی کشیده می‌شود، اطلاق می‌گردد). به‌شیوه عهد غزنوی است. در وسط قفل

برده می‌شوند. مهم‌ترین زبان‌ها و گویش‌های ایرانی امروزی عبارت‌اند از: فارسی روان، پارسی کهن، دری، اردو و... (مایل هروری، ۱۳۸۰، ۳۲۰).

قرآن‌های مترجم خطی موجود در موزه و کتابخانه آستان قدس رضوی

یکی از غنی‌ترین خزاین فرهنگ و هنر در جهان اسلام کتابخانه آستان قدس رضوی می‌باشد، که دارای بیش از ۱۵ هزار قرآن خطی، بدون احتساب نسخه‌های خطی، است. در میان این قرآن‌های با ارزش، تعداد نسبتاً زیادی از نظر نفیست هنری و ملاحظات تاریخی در جهان اسلام کم‌نظیر می‌باشند و باز در میان این نسخه‌های کم‌نظیر، بیش از ۵۰۰ قرآن مترجم از سده ۵ تا ۱۳ هـ.ق (۱۰-۱۸ م.) به زبان‌های فارسی کهن و میانه، ترکی جغتایی، ماوراءالنهری و اردو وجود دارند که اثر ارزش تاریخی، ادبی، هنری و تزیینات خاصی برخوردارند. با بررسی این مجموعه از قرآن‌های مترجم می‌توانیم گوشه‌هایی از تاریخ هنر در تمدن ایرانی-اسلامی را روشن ساخته و به تحقیقات زیر نایل شویم:

۱. آشنایی با انواع تذهیب و آرایه‌های قرآنی، فواصل آیات و گره بندی، اسلیمی‌ها، تزیینات سوسوره‌ها، ترنج‌ها و شمشه‌های متداخل و در هم گره خورده، سرلوح، حاشیه‌های گره بندی و نشانه‌های شمشه و...

۲. هنر جلد سازی و صحافی، تجلید کتب اثر چوب، تیماج، ساغری، جلد‌های نفیس ضربی زرین، سوخت معرق، ساخته شده در اعصار مختلف وابسته به مکتب‌های هنری هرات، شیراز، اصفهان و خراسان.

۳. دسته بندی قرآن‌ها از نظر لهجه شناسی، که ترجمه آن به لهجه قسمت خاصی از ایران است (رجایی، ۱۳۷۶، ۵).

۴. آشنایی با سیر تحوّل و تطوّر نثر فارسی و آگاهی از سیر تحوّل اندیشه دانشمندان و مفسران در قلمرو زبان فارسی

۵. آشنایی با انواع کاغذهای استفاده شده، از خمیری و فشاری ابتدایی گرفته تا کاغذ ختایی، خان‌بالغ، سمرقندی، دولت آبادی و ترمه.

ویژگی‌های تزیینی، تذهیب و خوش‌نویسی قرآن‌های مترجم در سده ۵ و ۶ هـ.ق

در قرون ۵ و ۶ هـ.ق که هم زمان است با دوره سلجوقیان، مذهبان بیشتر به آراستگ قرآن کریم پرداختند و قرآن‌های مذهب دارای سرلوح هستند. در این دوره تذهیب زرین و طلاافشان، در قرآن راه یافته و خط نسخ در کتابت رواج یافته است. در این دوره می‌توان با قاطعیت اثر قرآن‌های فارسی صحبت کرد، چون در صفحات پایانی آن‌ها اطلاعاتی درباره منشأ ایرانی کاتب و مذهب و یا محل کتابت و متونی که اغلب حاوی ترجمه فارسی است آمده است (گلچین معانی،

تصویر ۱: ظهر برگ اول اثر نسخه شماره ۱۷۷۱، متن باقی مانده وقف نامه، مأخذ: (فراست، ۱۳۸۶، ۱۰)

تصویر ۲: سوره گره بندی با گل و برگ زرین به طرح اسلیمی قدیم، مأخذ: (فراست، ۱۳۸۶، ۱۰)

تصویر ۳: سرسوره به زر و ترنج بادامی مرصع در حاشیه، مأخذ: (فراست، ۱۳۸۶، ۱۱)

تصویر ۴: آغاز جزو هفتم در کتیبه‌ای مرصع و مذهب با گره بندی تشعیری، مأخذ: (فراست، ۱۳۸۶، ۱۱)

تصویر ۵: تنوع تذهیب در حواشی، مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۴۶۴۰)

تصویر ۶: صفحه افتتاح نسخه شماره ۲۷۵۲، مأخذ: (کتابخانه آستان قدس رضوی)

در حد فاصل آیات می‌گذارند و این ترنج را نیز غالباً با طلا درخشان می‌کنند (تصویر ۵) (لینگز، ۱۳۷۷، ۷۵). تعداد اوراق این نسخه خطی ۷۰۴ عدد، تعداد سطوره هر ورق ۱۰ سطر (۵ خط متن و ۵ خط ترجمه)، اندازه هر ورق ۱۶×۱۹ سانتی متر و اندازه نوشته‌ها ۱۰×۱۴/۵ سانتی متر است. همچنین جلد نسخه تیماج ضربی با آستر قنایزی است، که از حیث قدمت دارای اهمیت فراوان است. این نسخه توسط ابوالحسن بن ابی‌الفضل در تاریخ آخر ربیع الاول سنه ۵۸۴ هـ ق ۱۱۸۷ م. وقف حرم مطهر امام‌رضاع) گردیده است.

ویژگی‌های بصری در این نسخه خطی به صورت نقوش هندسی حاشیه قاب سرسوره، که به صورت ریتمی و تکرار شونده بوده و ترنج سرسوره نیز به صورت نقوش متقارن که ترکیبی است از نقوش اسلیمی، می‌باشد. عنوان سرسوره با کتیبه کوفی که به جهت وجود رابطه منطقی بین فضای مثبت و منفی حروف، هماهنگی و وحدت هر چه بیشتر را در این خط موجب شده است و تناسب و وحدت موارد متضاد (اشکال مسطح و مدور) نقش تعیین کننده‌ای در زیبایی ساختار آن دارد.

قرآن شماره ۲۷۵۲

ترجمه شده کامل و نفیس به خربان اردو که توسط کاتبی نامعلوم به خط نسخ آمیخته با عناصر ثلث و خط نسخ غالباً پیوسته، در سده پنجم هـ ق/یا نهم م. و در خراسان کتابت گردیده است. ترجمه به صورت کلمه به کلمه بوده که با خط نسخ در زیر کلمات عربی آیات آورده شده است. دو صفحه افتتاح جزو اول شامل سوره فاتحه الکتاب است. هر دو صفحه دارای کتیبه‌ای حاوی نام سوره است و به ترنج‌هایی مذهب با پیچ و گل اسلیمی و گره بندی منتهی می‌شود (تصویر ۶).

نشانه‌های حواشی آیات، بادامک‌های مذهب و نشانه‌های فواصل آیات، مخروطی مدور و مذهب است. عدد اوراق هر جزوه ۴۲ و عدد سطوره هر صفحه ۱۰ (۵ سطر متن و ۵ سطر ترجمه) می‌باشد. هر ورق در اندازه ۲۵×۱۷ سانتی متر بر کاغذ نخودی ضخیم آهاری کتابت شده و جلد نسخه، تیماج ضربی قدیمی قهوه‌ای است. واقف نسخه، خراسان بنت ابی القاسم بن علی [نکریم] بن محمد بن الحسن بن القاسم م بن حمزه بن محمد بن جعفر بن عیسی بن علی بن الحسن (ع) است و تاریخ وقف سده ششم هـ ق است (تصویر ۷ و ۸) (گلچین معانی، ۱۳۴۷، ۱۳۴). ویژگی‌های بصری به صورت نقوش هندسی گره‌دار و اسلیمی‌های شاخ و برگ دار داخل قاب و ترنج سر سوره و نیز در این نسخه اعراب به رنگ شنگرف، تشدید، جزم و علایم دیگر به لاجورد و زنگار تحریر شده است. اسامی سور به زر و تحریر و به قلم مرقع است (تصویر ۸).

گره بندی کلمه جلاله «الله» به خط کوفی بر زمینه طلایی رنگارنگ ۵۵ بار کتابت شده است (تصویر ۱) (قمی، ۱۳۶۶، ۱۹۹).

در حاشیه گره بندی ظهر برگ اول وقف نامه به زر و شنگرف کار شده است. در وسط وقف نامه نقش ترنجی قراس داشته که از بین رفته است. صفحه اول نسخه، دارای یک سرسوره گره بندی با گل و برگ زرین به طرح اسلیمی قدیم است و در وسط آن عنوان سوره فاتحه الکتاب به خط کوفی نوشته شده است، وسط هر قفل گره بندی کلمه «الله»، تعبیه شده که جمعاً ۲۸ بار تکرار شده است (تصویر ۱).

اسامی سور به زر، ترنج بادامی مرصع زرین در سرسوره‌ها و ترنج مرصع دارای گره بندی در آخر سوره اعراف، اخر دیگر تزیینات این نسخه خطی است. همچنین «یکی از اصلی ترین زینت‌های قرآنی، تزیین درختی است که شجیره [درختک و ترنج] نام دارد و نماد کمال اندیشه است.» که در این نسخه قابل مشاهده می‌باشد (تصاویر ۲ و ۳) (لینگز، ۱۳۷۷، ۷۳). رنگ کاغذ حنایی، عدد اوراق نسخه ۲۳۲ و اندازه هر ورق ۲۲×۳۵ سانتی متر، عدد سطوره هر ورق ۱۰ (۵ خط متن و ۵ خط ترجمه) و اندازه نوشته‌ها ۱/۶ × ۲/۸ سانتی متر است. همچنین واقف این نسخه ابوالحسن شنگشی^۷ است و این قرآن نفیس هم به تفسیر شنگشی شهرت یافته است. در تفسیر شنگشی نثر عمومی فارسی‌تر است، اما دارای واژگان عربی کمی نیز می‌باشد. ترجمه‌های قرآنی آن کاملاً به شیوه ترجمه و تفسیر رسمی است و در برخی از آیات، ترجمه‌های او گویی عیناً از آن کتاب گرفته شده، جز اینکه برخی واژه‌ها را اصلاح کرده، یا برحسب برداشت خود تغییر داده است (آذرنوش، ۱۳۷۵، ۱۶۲).

قرآن شماره ۴۶۴۰

این نسخه با ترجمه استواری فارسی دری و متعلق به سده پنجم هـ ق/۱۱ م. است. محل کتابت این نسخه ایران بوده، در سده پنجم یا اوایل سده ششم هـ ق/ یا نهم م.، توسط کاتبی نامعلوم به خط متن ثلث محقق و خط ترجمه نسخ نوشته شده است. آغاز جزو هفتم نسخه در کتیبه‌ای مرصع و مذهب با گره بندی تشعیری^۸ به خط کوفی و با نقوش اسلیمی در نهایت زیبایی کتابت شده است. همچنین این کتیبه به ترنجی رو به بیرون منتهی است (تصویر ۴). صفحه دیگری از همین نسخه وجود دارد که تزیینات حواشی متن آن قابل توجه است. تزیین صفحه با شمشه‌ای زیبا، هم نشان از تنوع تذهیب در حواشی نسخه دارد و هم اشاره‌ای است به قرآن که به کرات، خود را نور یا منور خوانده است. در دوره‌های متعددی اخر تذهیب قرآن می‌توان نمونه‌هایی دید که نکات حواشی قرآن (مانند سجده، جزو و...) را در درون دایره‌هایی نهاده‌اند که پیرامون نشان سرخشان یا کنگره دار است. شمشه را نیز گاهی به جای ترنج‌های کوچک واقع

* با مراجعه به فهرست نسخ خطی قرآن‌های مترجم آستان قدس رضوی تألیف محمد آصف فکرت، در بخش معرفی قرآن یاد شده، نوع زبان مشخص نشده است و ذکر ترجمه به زبان اردو طبق نظر نویسنده است. (تحریریه)

قرآن شماره ۶۶۱

صفحه موجود است. فاصله سطرها کاملاً باز بوده به طوری که ترجمه‌ها به راحتی ذیل کلمات قرار گرفته است. ترجمه به خامه نسخ خفی به گونه مورب نویسی، ترجمه ترکی با مرکب مشکی، ترجمه فارسی به شنگرف، که این ترجمه‌ها به خط نسخ و دانگ کتابت به صورت مورب نوشته شده و مفردات آیات با وضوح کامل ولی بزرگ‌تر از اندازه قلم و اعراب کلمات با قلم یک سوم اندازه اصلی کتابت گردیده است که بیشتر در واو و رای مرسل و دوایر یا و نون ملاحظه می‌شود (تصویر ۱۱).

جلد این نسخه خطی، تیماج ضربی، روی جلد دارای اشکال هندسی چند ضلعی محاط به دو جدول^{۱۱} در وسط ستاره ده پر، و اطراف لت مروی نسخه شش ضلعی غیر منتظم و ستاره‌های پنج پر تشکیل شده است و حاشیه گره بندی که طرح کلی اشکال هندسی چند ضلعی متداخل می‌باشد. لت زیر نسخه دارای شمسه با نقوش دوایر متداخل که شش پر را تشکیل داده و چهار لچکی و جداول متداخل و درون جلد پارچه سبز ابریشم است.

ویژگی بصری این نسخه شامل اسم مبارک جلاله (الله) به قلم زر و محرز، نقطه گذاری‌ها به جا و حساب شده و در فضاهای مناسب انتخاب شده به طوری که ترکیب کلی سطر و صفحه را تنظیم کرده است. در میم متصل به کلمات اکثراً به جای استفاده از میم بلند و مرسل از میم دم داس بهره گرفته که با اصول کلاسیک خط محقق تطبیق نمی‌کند. به طور کلی، کتاب با درایت در مدیریت صفحه پردازی، با توجه به این که تعداد حروف و کلمات در هر سطر اثر حد عرف کمتر است و این خود بر پیچیدگی تنظیم کلی فضای صفحه می‌افزاید، توانسته قوانین سطر را رعایت و فواصل حروف و کلمات را حفظ کند. دوایر کشیده را در وسط سطور زیاد مورد استفاده قرار داده و نقطه‌ها را باز نوشته است. احياناً آنجا که طول سطر بیشتر از حد معمول شده، کادر را شکسته و از ردیف نویسی خارج شده که آن خود بر زیبایی صفحه افزوده است. در پایان، کتاب به اشراف در فضا سازی و صفحه پردازی و ترکیب بندی صفحات موفق بوده و در بخش اجرای مفردات با توجه به انتخاب دانگ قلم، اقتضا می‌کرده که حروف و کلمات را بزرگ‌تر از حد معمول بنگارد و ترجمه آیات همان طور که ذکر شد در ذیل هر کلمه و به محاذات آن به شکل مورب آمده با دو رنگ سیاه و سرخ تنوعی نیز در ترکیب بندی و فضا سازی ایجاد کرده است.

تزیینات: پشت برگ اول، شمسه زرین درشت با قطر ۱۰ سانتی متر، دارای ۷ دایره متداخل که داخل دایره مرکزی به خط کوفی تزیینی در زمینه زر نام مبارک حضرت محمد (ص) را تداعی می‌کند، دوایر محاط دیگر منقش به بادامچه و خطوط و شرفه، دو صفحه اول دارای دو لوح در زمینه ابری سازی، هر صفحه دارای دو کتیبه زیروش منقش پیوسته به ترنج بوته جقه‌ای در صدر و ذیل، کتیبه صدر بازوبندی پهن در وسط آن به خط شبیه رقاع شماره جزو نوشته شده «الجزء الرابع» کتیبه‌های ذیل پیچ

کاتب نسخه، ابوعلی حسن بن محمد بن حسن خطیب، ظهر نویس آن احمد خطیب و مالک نسخه، ابوالهیچاء بن عبد الواحد می‌باشد. محل کتابت: «شنبه ۱۳ صفر سنه ۵۵۶ در قریه کهکابری» ذکر شده است. قرآن ترجمه شده کاملی، با ترجمه فارسی روان که در ترجمه آن از لغات عربی نیز استفاده شده است. این نسخه از دو نظر حایز اهمیت می‌باشد؛ اول اینکه نسخه کامل است و در اول و آخر نسخه نیز تاریخ و رقم آن موجود است، و دوم اینکه کاتب نسخه، محل اقامت خویش را ذکر کرده است. بنابراین، این نسخه، کامل معرفی زبان فارسی و شیوه ترجمه قرآن مجید در شهر «ری» سده ۶ هـ/ق ۱۲ م. است (فکرت، ۱۳۶۳، ۷۶). خط متن نسخه کوفی نزدیک به نسخ و خط ترجمه آن نسخ است. عدد اوراق نسخه ۲۲۴، عدد سطور هر ورق ۳۴ (۱۱ سطر متن و ۱۱ سطر ترجمه)، اندازه هر ورق ۳۷×۲۵/۵ سانتی متر و نوع کاغذ آن نخودی ضخیم در قطع وزیری کوچک و بدون تزیینات است. همچنین جلد این نسخه خطی، تیماج می‌باشد. اندازه هر ورق ۲۵/۵×۳۷ سانتی متر و نوع کاغذ آن نخودی ضخیم، در قطع وزیری کوچک می‌باشد (همان، ۷۹).

از ویژگی‌های بصری و تزیینی این نسخه، می‌توان به دو صفحه افتتاح اشاره کرد که دارای چهار کتیبه نقش اسلیمی گل و برگ‌دار تکرار شونده مریمتی و زنجیری است که با خدنگ‌هایی در حاشیه به شنگرف و زعفران زینت داده شده است. همچنین، کتابت وسط کتیبه‌ها به خط کوفی بوده و در حاشیه سوره فاتحه‌الکتاب نیز ترنجی نسبتاً شکل منقش شده است. کتیبه تزیینی بالای یکی از صفحات این نسخه (تصویر ۹) در کنار شمسه حاشیه و کتیبه پایین صفحه به زیبایی آن افزوده است. فواصل آیات به زعفران و نشانه‌های حواشی با گل و ترنج بادامی منقش به الوان و سجاوندی^{۱۲} به شنگرف، از تزیینات قابل توجه این نسخه است که در آن به جای زر از زعفران استفاده شده و وجه متناقضی با دیگر نسخه‌های خطی ایجاد کرده است.

قرآن شماره ۲۲۲۹

نسخه نفیس مذهب و مرصع که در اواخر قرن ششم هـ. ق / دوازدهم م. کتابت شده است. امتیاز این نسخه علاوه بر قدمت و آرایه‌های هنری آن، ترجمه آیات به ترکی و فارسی به صورت تحت اللفظی و در کنار هم می‌باشد. محتوا حاوی جزو چهارم قرآن است (از آیه ۸۶ سوره آل عمران تا آیه ۲۸ سوره نساء)، دارای ۱۴۹ ورق، کاغذ: خان‌بالغ در اندازه ۲۰ × ۲۹ سانتی متر، اندازه مسطر^{۱۳}: ۱۰ سانتی متر.

این قرآن شریف به خط محقق عالی و با صفحه پردازی خاصی نگارش یافته است، به طوری که در هر سطر ۲۳ کلمه و در هر صفحه ۳ سطر کتابت شده یعنی مجموعاً ۱۰ کلمه در هر

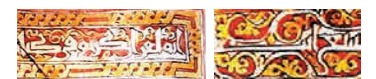
تصویر ۷: صفحه دوم اثر نسخه شماره ۲۷۵۲ با تزیینات کتیبه و ترنج مذهب، مأخذ: (کتابخانه آستان قدس رضوی)

تصویر ۸: خط متن نسخ با برخی اثر عناصر ثلث، مأخذ: (فراست، ۱۳۸۶، ۱۶)

تصویر ۹: کتیبه‌ها، نشانه‌های حواشی و بادامی منقش به الوان، مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۶۶۱)

تصویر ۱۰: جزئیات به صورت نقوش تجریدی - گیاهی و هندسی، بخشی از تصویر شماره ۹

وخم با تحریر مشکی در حاشیه این دو صفحه شکل بیضی زرین منقش به خطوط شرفه مانند، وجود دارد. فواصل آیات گوی زرین منقش، حاشیه برخی صفحه‌ها مزین به شمسه و برخی به ترنج با دو سرترنج، نشانه‌ها در حاشیه بازر و تحریر مشکی است. پایان هر پنج آیه در حاشیه ورق شمسه شرفه دار قندیل مانند فوق العاده ظریف و زیبا که داخل آن خمس نوشته شده و پایان هر ده آیه، شمسه زرین درشت‌تر داخل آن به سیاهی کلمه عشر نوشته شده است، وجود دارد (تصویر ۱۲).

قرآن شماره ۳۴۹۶

نوع خط: خط نسخ، قطع: ۳۹×۲۹ سانتی متر، تاریخ: ۵۸۴ هـ.ق، تعداد صفحات: ۵۰۱ صفحه، محل کتابت: خراسان

ترجمه به زبان فارسی دری که مشابه خط متن عربی آن یعنی خط نسخ می‌باشد. صفحات دارای جدول زر و دارای دو صفحه مذهّب و مرصع، تزیینات هامش^{۱۲} با نقوش اسلیمی، سرسوره‌ها دارای یک قاب مرصع با تزیینات هندسی که عنوان سوره و عدد آیات در آن به قلم سفید آب و دورگیری مشکی نوشته شده است و علایم ابتدا و انتهای آیات به صورت شمسه با شعاع‌های گسترده می‌باشد.

ترنج سرسوره‌ها به صورت نقوش هندسی با نقوش اسلیمی و ختایی^{۱۳} است. تزیینات در قرن پنجم به بعد تکامل یافته به طوری که در قرن ششم هـ.ق به اوج کمال و زیبایی و به نوعی به یک انسجام کامل با هویت اسلامی - ایرانی دست یافته، آن جایگاهی را که شایسته هنری با مشخصات خاص اسلامی است، کسب می‌نماید (تصویر ۱۳).

نتیجه گیری

نسخه‌های منتخب قرآنی در این مقاله اثر لحاظ تاریخ شناسی نسخه‌های خطی، مبین نوع خط و تذهیب خاص سده‌های ۵ و ۶ هـ.ق / ۱۱ و ۱۲ م. می‌باشند. در بررسی شیوه نگارش قرآن‌های فوق، سیر تحوّل و تکامل خطوط از خط کوفی به خطوط دیگری از جمله خط نسخ، محقق، ثلث و... و روند رو به رشد آن در نسخه‌های موجود قابل مشاهده و خطوط از شکل ساده خود به اشکال منسجم‌تر تغییر یافته است. همچنین در این دو سده قواعدی برای هر چه بهتر نوشتن خطوط کتابت قرآن تدوین شد و نوشتن خطوط شش گانه به شکل کلاسیک خود نزدیک گردید. این زمان تا اواخر سده ششم هـ.ق تذهیب به شکل متین و منسجم وارد کتابت شده، سرمشقی برای دوره‌های بعدی می‌گردد.

تذهیب به صورت آمیزه‌ای اثر نقوش گل و برگ و اشکال هندسی بود، قالبی که تا سده ششم هـ.ق نیز رواج داشت. معمولاً نقوش هندسی در صفحات آغازین و انتهایی، کاربرد بیشتری داشت و در متن، تنها در داخل قسمتی که

عنوان سوره را در برمی گرفت، دیده می‌شد. در قرآن‌های سده پنجم هـ.ق صفحه آرایبی بیشتر عمودی و نقوش هندسی در اشکال مختلف دیده می‌شود که دارای اشکال تکرار شونده و ریتمی است.

همچنین در بررسی قرآن‌های مترجم باید به این نکته اشاره نمود که ترجمه آیات در اکثر قرآن‌های این دوره به صورت الوان و با رنگی متفاوت اثر رنگ آیات نوشته شده است، مگر در مواردی که ترجمه و تفسیر آیات بیرون از متن، در حاشیه و یا در صفحه‌ای جدا نوشته شده باشد. به طوری که متن آیات با مرکب مشکی و یا قهوه‌ای تیره کتابت شده و ترجمه آیات در بین سطرها و یا به صورت کلمه به کلمه و با رنگی دیگر - بیشتر شنگرف - در ذیل آیات نوشته شده است. نوع خط آن نیز با خط متن آیات به لحاظ نوع و اندازه حروف متفاوت و غالباً کوچک‌تر از خط متن بوده و اکثراً به خط نسخ به کار رفته است.

در پایان می‌توان چنین اظهار نمود که در بررسی‌های صورت گرفته در این مقاله نتایج زیر به دست آمد:

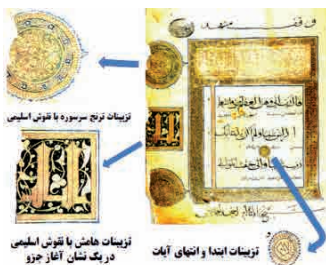
۱. کتابت قرآنی به خط کوفی و به صورت کم رنگ، با کاربرد جزئی، بدون نقطه بیشتر در تزیین سرسوره و سرلوح و خط نسخ جهت کتابت قرآن رواج بیشتری می‌یابد.
۲. قابلیت‌های بصری بی همتا، انحصاری و فوق العاده قوی و تأثیر گذار، کیفیت رمزگونه، ایجاد یک نیروی جنبشی و پویا و قابلیت‌های خرایش شیوه‌های متنوع و جذاب اثر و ویژگی‌های خطوط این قرآن‌ها است.
۳. ویژگی‌های بصری و تزیینات قرآنی نسبت به چهار قرن اول به صورت تکامل یافته‌تر می‌باشد و بیشتر تزیینات به کار رفته در قرآن‌های این دو سده با نقوش هندسی است.
۴. در فواصل آیات نقطه‌هایی به صورت دایره دیده می‌شود.
۵. استفاده اثر نقوش تزیینی در بالا و کنار صفحه کاربرد بیشتری داشته است.

تصویر ۱۱: ترجمه آیات به ترکی و فارسی به صورت تحت اللفظی و در کنار هم، مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۲۲۲۹)

تصویر ۱۲: تزیینات قرآنی به صورت نقوش هندسی، مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۲۲۲۹)

تصویر ۱۳: تزیینات به کار رفته در قرآن ۳۴۹۶، مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۳۴۹۶)

شماره نسخه	قرن-ه ق/م	زبان ترجمه	نوع خط	نمونه تصویر	نمونه تزئین	محل به کارگیری	ملاحظات
۱۷۷۱	۵ هق / ۱۱ م	پارسی کهن	کتابت و ترجمه به خط نسخ			سرسوره	صفحه اول نسخه شماره ۱۷۷۱ سرسوره گره بندی با گل و برگ زرین به طرح اسلیمی قدیم و حاشیه کناری قاب وسط با نقوش هندسی به صورت اشکال مستطیل که به طور متناوب یکی در میان به رنگ های قرمز و سیاه می باشد. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قهوه ای تیره می باشد.
۴۶۴۰	۵ هق / ۱۱ م	فارسی دری	کتابت به خط ثلث معقوف و ترجمه به خط نسخ			سرسوره	قرآن ۴۶۴۰ آغاز جزو هفتم در کتیبه های موضوع و مدّعب با گره بندی تشعیری به خط کوفی و با نقوش اسلیمی در نهایت زیبایی کتابت، ده است. همچنین دارای یک تزئین با دایمی شکل با تزئینات گاهی پُر است. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قهوه ای تیره می باشد.
۲۲۲۹	۵ هق / ۱۱ م	ترکی کهن	کتابت به خط معقوف و ترجمه به خط نسخ خفی			سرسوره و داخل متن	دوایر محاط معقوف به بادامچه و خطوط و شرفه، دو صفحه اول دارای دو لوح در زمینه آبروی سازی، هر صفحه دارای دو کتیبه زرینوش معقوف پیوسته به تزئین بونه جقه های در صدر و ذیل، کتیبه صدر با زونبندی پهن در وسط آن به خط شیشه واقع شماره جزو نوشته شده «الجزء الرابع» کتیبه های ذیل پیچ و خم با تحریر مشکلی در حاشیه این دو صفحه شکل بیضی زرین معقوف به خطوط شرفه مانند، وجود دارد. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قرمز می باشد.
۲۷۵۲	۵ هق / ۱۱ م	آردو	کتابت به خط نسخ متعادل به ثلث و ترجمه به خط نسخ			سرسوره	نشانه های حواشی آیات، بادامک های مدّعب و نشانه های فواصل آیات، مخروطی مدور و مدّعب است. در این نسخه، اعراب به رنگ شکرک، تشدید و جرم و علایم دیگر به لاجورد و رنگار دوگریری شده است. اسامی سور به زر و به قلم واقع است. که زیبایی ویژه ای بدان بخشیده است. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قهوه ای تیره می باشد.
۶۶۱	۴ هق / ۱۱ م	فارسی روان	کتابت به خط کوفی متعادل به نسخ و ترجمه به خط نسخ			سرسوره و حاشیه	کتابت وسط کتیبه ها به خط کوفی بوده و در حاشیه سورة فاتحه الکتاب نیز تزئینی نسبتاً شکل معقوف شده است. کتیبه تزئینی بالای یکی از صفحات این نسخه در کنار شمشه حاشیه و کتیبه پایین صفحه به زیبایی آن افزوده است. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قهوه ای تیره می باشد.
۳۴۹۶	۴ هق / ۱۱ م	فارسی دری	کتابت به خط نسخ و ترجمه به خط نسخ			سرسوره و حاشیه	سرسوره ها دارای یک قاب موضوع با تزئینات هندسی که عنوان سوره و عدد آیات در آن به قلم سفیدآب و دوگریری مشکلی نوشته شده است و علایم ابتدا و انتهای آیات به صورت شمشه با شعاع های گسترده می باشد. تزئین سرسوره ها به صورت نقوش هندسی با نقوش اسلیمی و ختایی است. نوشتار آیات و ترجمه آن به رنگ سیاه می باشد.

پی نوشت ها:

منابع و مأخذ:

۱. به معنی ابتدای سوره که با استفاده از عناصر و نقوش مختلفی تزیین می‌شد (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۶۷۵).
  ۲. در عرف نسخه آرایان، شکلی را گویند چهار گوشه دارای پیچ و خم، که وسط آن را با نقوش اسلیمی، بُترمه و تصویر نباتات تذهیب و ترصیع کرده و گاه بر زمینه مذهب یا مرضع آن نام کتاب و امثال آن را بر یا سفیداب می‌نویسند. ترنج اغلب روی جلد و گاهی در ظهر ورق اول نسخه کاربرد داشته است (قلیچ خانی، ۱۳۷۳، ۳۸).
  ۳. در عرف نسخه آرایان و مذهبان شکلی را گویند مدور به سان قرص خورشید، که منقش و زرانود شده باشد و دارای شعاع‌هایی به اطراف که اصطلاحاً به آن‌ها شرفه می‌گویند (همان، ۱۳۹۶).
  ۴. صفحه آغاز یا صفحات آغاز اکثر نسخه‌های مذهب داسرای شکلی هندسی است شبیه محراب و ایوان و مزین به خطوط منظم هندسی یا گل و برگ به زر و رنگ‌های متنوع دیگر که "سرلوح" نامیده می‌شود (وفادارمرادی، ۱۳۷۹، ۷۶).
  ۵. رنگبزه‌ای متشکل از سولفات جیوه و به رنگ قرمز درخشان، معرّیش شنجرف است و آن جسمی است معدنی (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۱۱۳).
  ۶. [در لغت جواهر نشانندن است]، در صورتی که در هر یک از نقش و نگاره‌های مربوط به نسخه‌ها و مرقعات جز آب طلا، از سنگرف، لاجورد، زنگار، زعفران و غیره به کاررفته باشد، آن نقش را مرضع می‌گویند و عمل آن را ترصیع، به خلاف نقش مذهب که در آن فقط آب طلا به کار می‌رود (همان، ۳۵).
  ۷. ابوالحسن شفقشی واقف نسخه نفیس قرآنی فوق، مترجم آن ناشناخته است و تاریخ تحریر آن قبل از قرن ۶ هـ. ق است. این ترجمه و تفسیر شامل سوره حمد و از آیه ۱۹ سوره بقره تا آیه ۷۳ سوره یونس است. این اثر به تصحیح محمد جعفر یاحقی در یک جلد به سال ۱۳۵۵ در انتشارات بنیاد فرهنگ ایران به چاپ رسیده است (مهیار، ۱۳۸۵، ۳۵۸).
  ۸. اصطلاحی در نقاشی و تذهیب است، از شعر که به معنی موی باشد، گرفته شده و به نقش گیاه و درخت و هرچه شبیه آن‌هاست، اطلاق می‌شود (قمی، ۱۳۶۶، ۱۹۹).
  ۹. به کار بردن علامت‌ها و نشانه‌هایی است که خواندن و در نتیجه فهم درست مطالب را آسان و به رفع پاره‌ای اثر ابهام‌ها کمک می‌کند (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۶۷۳).
  ۱۰. مسطر (= خط کش) اندازه بیت (= سطر) را بر روی صفحات نسخه معین می‌کردند (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۱۳۱).
  ۱۱. در لغت به معنای جوی باشد و در عرف مذهببان و جدول کشان، خطوط متوازی است که گرداگرد صفحه نوشته و یا در فواصل سطوری می‌کشیده‌اند (قلیچ خانی، ۱۳۷۳، ۴۷).
  ۱۲. در فن کتاب‌آرایی عبارت است از کرانه‌های سه گانه و بیرون اوراق هر کتاب، که کاتبان بعد از جدول یا ادامه عبارات و مطالب متن را بر آن می‌نوشتند (همان، ۲۴۸).
  ۱۳. طرح هنری، دارای انواع بسیاری، که از ترکیب گل و برگ‌های دور اثر طبیعت بر طبق سبک ایرانی ساخته می‌شود (همان، ۷۶).
- ابن سعد، محمد بن سعد، (۱۴۱۷ق)، الطبقات الکبری، داسر احیاء التراث العربی، بیروت.
- آذرنوش، آذرتاش، (۱۳۷۵ش) تاریخ ترجمه از عربی به فارسی، تهران.
- بهار، محمد تقی، (۱۳۸۰) سبک شناسی، جلد اول، انتشارات ققنوس، تهران.
- بیانی، مهدی، (۱۳۵۳) کتابشناسی نسخه‌های خطی، به کوشش حسین محبوبی اردکانی، انجمن آثار ملی، تهران.
- پاک سرشت، مرتضی، (۱۳۷۹) خوش‌نویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، قدیانی، تهران.
- پوپ، آرتور، (۱۳۷۸) سیر و صور نقاشی ایرانی، ترجمه یعقوب آژند، مولی، تهران.
- سلماسی زاده، جواد، (۱۳۴۲) تاریخ سیر ترجمه قرآن در اروپا و آسیا، دانشگاه تهران، تهران.
- رجایی، احمد علی، (۱۳۷۶) متنی پاریسی از قرن چهارم هجری، آستان قدس رضوی، مشهد.
- فکرت، محمد آصف، (۱۳۶۳) نسخ خطی قرآن‌های مترجم آستان قدس رضوی، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد.
- قمی، احمد، (۱۳۶۶) گلستان هنر، چاپخانه گلشن، تهران.
- قلیچ خانی، حمیدرضا (۱۳۷۳)، فرهنگ و اصطلاحات خوش‌نویسی، روزنه، تهران.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۴۷)، راهنمای گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، اداره کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
- لینگز، مارتین، (۱۳۷۷) هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بید هندی، انتشارات گروس، تهران.
- مایل هروی، نجیب، (۱۳۷۲) کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
- مایل هروی، نجیب، (۱۳۸۰) تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد، تهران.
- معرفت، محمد هادی، (۱۳۷۷) تاریخ قرآن، ج اول، نشر سمت، تهران.
- وفادار مرادی، محمد، (۱۳۷۹) اصول و قواعد فهرست نگاری، انتشارات مجلس شورای اسلامی، تهران.

مقالات:

- فراست، مریم، (۱۳۸۶) قرآن‌های خطی آستان قدس رضوی، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال سوم، تهران
- مهیار، محمد، (۱۳۸۵) نگاهی به ترجمه و تفسیرهای کهن، فصلنامه بیناب، شماره ۴۹، تهران.